

חילופי יחסות בפועלי שריצה וקרוביהם בעברית ומשמעותו של ה"תמיזז"

1. מבוא

חילופי יחסות או שינוי בתפקיד הארגומנטים המשתתפים בהשאה (הפרדיקציה) הם אתגר מיוחד לבלשן הבא למפות את היחסים המורכבים בין הסמנטיקה הלקסיקלית של ההשאה ובין ביטוייה הצורניים-תחביריים. דוגמה לתופעה מעין זו היא חילופי היחסות במבני פועלי שריצה וקרוביהם המתממשים בשתי צורות מבנה חלופיות. במבנה אחד העצם או החומר המשתתף בפעילות (להלן "התוכן") הוא ביחסת הנומינטיב של הנושא ובמבנה האחר המקום (להלן "המכל") ביחסת זו, והעצם או החומר מורד לעמדה ספק אדוורביאלית ספק אקוזטיבית. פעלים אלה הם אינטרנזיטיביים, שכן אין מובעים בהם יחסי נושא-מושא מובהקים (במובן של אגנט-פציינט) והפועל אינו נתון לפסיביזציה. להלן דוגמות לחילופי היחסות בשתי צורות התממשותם:

1. א. תנינים שורצים בנהר
ב. הנהר שורץ תנינים
2. א. דמעות זלגו מעיניו
ב. עיניו זלגו דמעות

דוגמות מקבילות מלשון המקרא:

1. א. וּלְכָל נֶפֶשׁ הַשָּׂרִיצָת עַל הָאָרֶץ (ויקרא יא 46)
ב. וְשָׂרֵץ הַיָּאֵר צִפְדָּעִים (שמות ז 28)
2. א. יַעֲרָף כְּמִטָּר לִקְחֵי תִזְל כִּטֹּל אֶמְרָתִי (דברים לב 2)
ב. אֶף שָׁמָיוּ יַעֲרֹפוּ טֹל (דברים לג 28)

* כבוד הוא לי להגיש מאמר זה למורי נעים ההליכות ומרבה הדעת פרופ' אבי הורביץ. מאמר זה הוא חלק ממחקר משווה של האלטרנציה הלוקטיבית. אני מודה למחלקה לשפות המזרח הקרוב ותרבותיהן (NELC) באוניברסיטת הרוורד על שאירחה אותי בשנת 2005/2006 ואפשרה לי לערוך מחקר זה.

בספרות הבלשנית נידונה האלטרנציה בפועלי שריצה וקרוביהם בדרך כלל בכפיפה אחת עם האלטרנציה הלוקטיבית בפעלים טרנזיטיביים, כגון פועלי העמסה ופועלי ריסוס שבהם חילופי היחסות פירושם העלאת המקום לעמדת מושא והורדת העצם או החומר הממוקם בו לעמדת משלים. למשל:

3. א. דן ריסס צבע על הקיר

ב. דן ריסס את הקיר בצבע

4. א. האיכר העמיס חציר על המשאית

ב. האיכר העמיס את המשאית בחציר

ברם לאמתו של דבר הדמיון בין האלטרנציה בפועלי ריסוס ופועלי העמסה ובין פועלי שריצה וקרוביהם שטחי בלבד. ראשית, רוב הפעלים מסוג ריסוס והעמסה אינם מניבים אלטרנציה אינטרנזיטיבית המקבילה לזו של תנינים שורצים בנהר. מבנה אינטרנזיטיבי אפשרי רק באמצעות המרתם לצורות פסיביות, או לצורות בינוני, בעיקר בינוני פעול. שנית, יש הבדל סמנטי ברור בין שני טיפוסים הפעלים. הפעלים הלוקטיביים הטרנזיטיביים הם לעולם טליים. הם מציינים שינוי מקום כתוצאה מהנחת עצם או חומר בתוך חלל מסוים או הוצאתו ממנו, והמושא הוא ארגומנט מושפע. לא כן הפעלים האינטרנזיטיביים מסוג פועלי שריצה. אין הם פועלי שינוי מקום, שכן אין הם מציינים תנועה לתוך חלל או מחוצה לו, אלא מילוי חלל או תנועה המתרחשת בתוך חלל מוגדר, וקבוצה מצומצמת של פועלי שפיעה אף נעדרת כל פעולתיות. משמעותם של פועלי השריצה והפעלים האחרים הקרובים להם, שבהם מתקיימים חילופי היחסות, סטטיבית ביסודה. על כן הם, ולא הפעלים הלוקטיביים הטרנזיטיביים, מתממשים במבנה ב' עם משלים המוגדר בדקדוק הערבי כ"תמיז" (המתקשר, כידוע, רק ליסודות שמניים או פועליים בעלי משמעות סטטיבית).

במסגרת הדקדוק הטרנספורמטיבי של זליג הריס (1970) תואר היחס בין שני המבנים כטרנספורמציה. כלומר, מבנה א' מתואר כמבנה העומק שממנו נגזר מבנה ב'. בהסבר זה ההנחה היא כי שני המשפטים מביעים אותה טענה (פרופוזיציה), והם נבדלים רק בצורתם התחבירית.¹ חוקרים אחרים אשר דנו באלטרנציה הלוקטיבית בלשונות אירופה תיארו את חילופי היחסות כביטוי לשתי תת-משמעויות נבדלות, כלומר כפוליסמיה.² ההנחה המקובלת על חוקרים אלה היא, כי מבנה ב' הוא המבנה

1. יספרסן (1933, עמ' 319) היה מהראשונים שעמדו על אלטרנציה זו. הניתוח הראשון של התופעה שנעשה ברוח הסברו הטרנספורמציוני של הריס מיוחס לבון ואחרים (1976), שדנו באלטרנציה האינטרנזיטיבית בצרפתית.

2. עיין, למשל, פילמור 1968, עמ' 48; אנדרסון 1971, עמ' 387; חומסקי 1972, עמ' 174; לויין 1993, עמ' 54; דוויטי 2000.

המסומן והוא מנביע משמעות הוליסטית, ולא כן מבנה א'. כגון (ב1) – כל הנהר מושפע מן הפעולה, ואילו (א1), שהוא המבנה הבלתי מסומן, בעל משמעות פרטיטיבית, כלומר לא כל הנהר מושפע (קרי רק בחלקו הוא שורץ תנינים); וכיוצא בזה (ב3) כל הקיר מושפע ו-(ב4) כל המשאית, ואילו מבנה א' אינו מנביע משמעות כזו. הסבר הדיאטזה הנדונה כהבדל בין פעולה בעלת אפקט הוליסטי (על "המכל") לפעולה בעלת אפקט פרטיטיבי הוא ההסבר הנפוץ ביותר בספרות הדנה בנושא, בעיקר במחקרים העוסקים בתופעה באנגלית.³ ברם, אף שהסבר זה עשוי להיות נכון במקרים רבים אין הוא מספק, ולא רק מכיוון שאין הוא נכון בכל המקרים, אלא בעיקר מכיוון שאין הוא מנסה לתת מענה לשאלה, מהו המניע של הדובר לבחירת "התוכן" בנושא הדקדוקי במבנה אחד בשעה שבמבנה החלופי הוא בוחר ב"מכל" לנושא הדקדוקי. בגדר הדיון אציע הסבר סמנטי מהיבט אחר – מצד מטרת השיום (naming). האפקט ההוליסטי או לחלופין הפרטיטיבי, כך אטען, הוא לכל היותר תוצר לוואי של הבדל בתפקיד הפרדיקטיבי שמבקש הדובר לייחס לכל אחד מן המבנים. כמו כן אנסה להציע הסבר לשתי צורות העריכה במישור הקוגניטיבי, שמעל לסמנטיקה של המשפט, דהיינו מצד צורת העריכה (construing) של האירוע במוחו של המתבונן-הדובר. במסגרת זו תודגש נקודת הראייה של הדובר במובן של נקודת התצפית או הפרספקטיבה שממנה הוא משקיף על האירוע כהנמקה הקוגניטיבית לבחירתו ביסודות שהוא רוצה להתמקד בהם, כלומר לבחירתו בארגומנט הנראה בעיניו בולט סמנטית ולפיכך מתאים להיות הנושא הדקדוקי.

מן הראוי להדגיש, כי אין הגישה שעל פיה נבחן את צורת הצגת היחסים בין הארגומנטים קשורה לצורת ארגון המסר (מבחינת "טופיק" ו"פוקוס"). מטרת המאמר להסביר את ההתאמה בין הנושא הסמנטי כפי שהוא נתפס מנקודת הראייה שממנה משקיף המתבונן על האירוע ובין הנושא הדקדוקי, ולא לדון בהתאמה בין הנושא הדקדוקי ובין ה"טופיק", שהוא קטגוריה השייכת למישור השית.

חילופי היחסה הנדונים לא זכו למחקר מקיף בשפות השמיות, ולענייננו בעברית. עם זאת, הדקדוק הערבי והדקדוק העברי יש בהם כדי לתרום תרומה נכבדה לנושא, בעיקר להבהרת מעמדו של המשלים ("התוכן") במבנה ב', הנקרה בשפות האירופיות ביחסה האינסטרומנטלית-קומיטיבית (באנגלית עם מילת היחס with), בעוד בעברית הוא מתממש בהשלמה ישירה (אך נמצא בתפוצה משלימה עם מילת

3. על האלטרנציה של פועלי שריצה בעברית עיין גלינטר 1989, עמ' 166 :the quasi-object construction suggests a 'superlative' state of affairs [...] denoting 'absolutely swarming with'. לרשימת ספרות של חוקרים שעסקו באלטרנציה הלוקטיבית באנגלית ראה לוינ 1993, עמ' 49, 50, 53.

היחס ב- ובמקרים מסוימים אף מ/מז). משלים זה מוגדר בדקדוק הערבי כקואזי-מושא (ספק יסוד מושאי ספק יסוד אדורביאלי) או כ"אקזוטיב של ספציפיקציה" ("אלתמ'יז", כלומר הדיוק, ההבחנה),⁴ ונדון בכך בהמשך.

לא כל הפעלים האינטרנזיטיביים המציינים פעילות או תנועה המתרחשת בתוך חלל מסוים או המציינים אכלוס משמעותי של מקום מקיימים את חילופי המבנה הנידונים. צורת העריכה השכיחה בפעלים שאינם מקיימים דיאתזה מבנית זו היא במבנה ב', שבו "המכל" הוא הנושא ו"התוכן" הוא משלים, במקרים רבים משלים ישיר (במעמד של תמיז). למשל:

5. דלת אשר מעבר לה עץ חג מולד ענק זוהר בקישוטיו (הארץ, 8.12.2006, מוסף שבועי)
6. עיניו נצנצו משמחה
7. עיניו בורקות אש
8. פניו שתתו דם

דיוננו יסוב סביב הפעלים האינטרנזיטיביים אשר יש עדויות לפחות באחד מרובדי הלשון להתממשותם בשני המבנים החלופיים הנידונים, ואשר ברובם המכריע אין במעבר ממבנה למבנה שינוי בצורתו הפונולוגית של הפועל. הדוגמות שיוכאו להלן יהיו מכל רובדי הלשון, עם הדגשה מיוחדת של העברית המקראית והעברית החדשה.

2. מיון הפעלים המתממשים בשתי צורות המבנה

בעקבות מוריס סלקוף (1983) נמיין את הפעלים המקיימים את הדיאתזה הנידונה לחמש קבוצות, ונדגים כל פועל בשני המבנים. יש פעלים שלא מצאתי בהם באותו מצב לשון דוגמות לשני המבנים, על כן אדגים כל מבנה מרוכב אחר של העברית, ובמקרים אחדים הדוגמות שמצאתי היו במשמעות מושאלת בלבד.

1. תנועות פיזיות הנתפסות בקלות מבחינה חזותית – בדרך כלל תנועות שיש בהן הישנות, תנועה מתמדת קבועה, או פעולה המתאפיינת בזרימה ממושכת ואטית: פעפע/בעבע, פיכה/פכפך, תסס; שרץ, רמש (לשון המקרא); טפף, נטף (הטיף – לשון המקרא), ערף/רעף (לשון המקרא), נזל, דלף, זלג, זב; קרם.

4. עיין, למשל, רייט 1967, §44D; זואון ומוראוקה 2003, §125d; גלינרט 1989, עמ' 166 ("direct objects of specification").

פעפע/בעבע

9. א. וכבש שתי עיניו בקרקע ודמעות התחילו מפעפעות בעיניו (עגנון, והיה העקוב למישור, עמ' קכו)
א. שחוק כבוש מבעבע בגרונה (ביאליק, מאחורי הגדר, עמ' ג)
ב. ומיד התחיל ארונו של יוסף מפעפע ועולה מן התהומות (דברים רבה יא, ז) [=מפעפע מים]

פיכה/פכפך

10. א. ולמה נקרא שמו שער המים? [...] בו המים מפכין (שקלים ו, ג)
ב. כך היתה הבאר שהיתה עם ישראל במדבר דומה לסלע [...] מפכפכת ועולה כמפי הפך הזה (תוספתא סוכה ג, יא) [=מפכפכת מים]

רמש

11. א. וּבְכָל הַרְמֵשׁ הַרְמֵשׁ עַל הָאָרֶץ (בראשית א 26)
ב. בְּכָל אֲשֶׁר תִּרְמֹשׁ הָאֲדָמָה (בראשית ט 2)

שרץ

12. א. וְלֹכֵל נֶפֶשׁ הַשָּׂרְצִת עַל הָאָרֶץ (ויקרא יא 46)
ב. וְשָׂרָץ הַיָּאֵר צְפֻדָּעִים (שמות ז 28)

ערף

13. א. יַעֲרֹף כְּמִטְר לִקְחֵי תִזְל כֶּטֶל אֶמְרָתִי (דברים לב 2) (משמעות מטפורית בהשמטת ארגומנט המקום)
ב. אף שמיו יערפו טל (דברים לג 28)

רעף

14. א. לא נמצאו דוגמות בלשון המקרא במבנה זה.
ב. וּמַעֲגָלֶיךָ יִרְעֲפוּן דָּשָׁן (תהלים סה 12)

נטף/הטיפף

15. א. שרף הנוסף מעצי הקטף (כריתות ו ע"א); לא נמצאו בלשון המקרא דוגמות למבנה זה.
ב. וְיִטְפוּ הַהָרִים עֲסִיס וְהַגְּבְּעוֹת תִּלְכְּנָה חֶלֶב וְכָל אֶפְיָקֵי יְהוּדָה יִלְכוּ מַיִם (יואל ד 18) – גם הלך משמש כאן במשמעות "נטף/נזל".

דלף

16. א. נפט גולמי דלף מבית הזיקוק לנהר בקנזס (הארץ, 3.7.2007)
ב. גרו בו בצפיפות ארבעה תאילנדים, מקלחת דולפת, הכל מלא עובש (הארץ, 10.12.2006) [=מקלחת דולפת מים]

נזל/ירד

17. א. היא לא הפסיקה לבכות והאיפור נזל לה מהפנים (הארץ, 18.7.2007)
 ב. וְתַרְדְּנָה עֵינֵינוּ דְמָעָה וְעַפְעָפֵינוּ יָזְלוּ מֵיָם (ירמיהו ט 17)

זלג

18. א. וכשבאתי והרציתי הדברים לפני ר' עקיבא זלגו דמעותיו (שיר השירים
 רבה ג, ו, ד) [=דמעותיו זלגו מעיניו]
 ב. וכשהגעתי לזה זלגו עיני דמעות (תוספתא ידים ב, טז)

זב

19. א. וַיִּבְקַע צוּר וַיִּזְבוּ מַיִם (ישעיהו מח 21) [=ויזובו מים מהצור]
 ב. אֶל אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ (שמות ג 8)

קרם

20. א. וְרֵאתִי וְהִנֵּה עָלֵיהֶם גְּדִים וּבָשָׂר עָלָה וַיִּקְרָם עָלֵיהֶם עוֹר (יחזקאל לז 8)
 ב. התוכנית שעדיין לא קרמה עור וגידים היתה לידיעה המובילה למחרת
 היום (הארץ, 2.4.1998)

2. קולות בעלי חיים וקולות אחרים: המה, רחש, שקק.

המה

21. א. "עולם אל אורו ערגתי / דבר מה בל ידעתיו כיין בי המה" כמה נכון. כמה
 מדויק (הארץ, 17.10.2005, מוסף ספרים)
 ב. לא רחוק ממוקד הפיצוץ השומרים היו דרוכים, אבל הקניון המה קונים
 (הארץ, 27.10.2005)

רחש

22. א. [...] צולם ונעלם במעבה יער הגשם בבורנאו רחש יצור מסתורי (הארץ,
 20.8.2005)
 ב. את המלחמה כולה בילתה כשהיא רוחצת בנפט את פצע הירי רחש
 התולעים שברגלה (הארץ, 27.2.2004, מוסף שבועי)

שקק

23. א. כְּמִשְׁק גְּבִים שׁוֹקֵק בּוֹ (ישעיהו לג 4) [=משק גבים שוקק בו]
 ב. זה היה בימים שבהם האגם היה שוקק דגים (הארץ, 25.5.2006)

3. העברת אור או חום: קרן, הבהיק, ריצד; קדח, בער, יקד.

קרן

24. א. נגלה לי סוד החן הרב הקורן מתוך יצירתו (ברקוביץ, עמ' לא)

ב. קרנו פני האב והאם מאושר ועיניהם זלגו דמעות גיל (בורלא, עמ' 29)

הבהיק

25. א. עד שהבהיק זיק של נחת מעיניה האמהיות (עגנון, סיפור פשוט, עמ' רסו)
ב. הברכה שמבהקת בצד הגבעה כאספקלריה מאירה (ביאליק, "ספּיח", עמ' א) [=הברכה מבהקת אור (אספקלריה מאירה)]

ריצד

26. א. וכתמי האור החיוורים ירצדון על שחור מעיליהם (ביאליק, "גמדי ליל")
ב. מול עיניו ריצד ראש התלתלים (וילקנסקי, עמ' 77) [=ראש התלתלים ריצד אור]

קדה

27. א. פּי אֶשׁ קִדְחָה בְּאֶפֶי (דברים לב 22)
ב. הנזירים הבחינו שהוא קודח מחום (הארץ, 22.12.2006) [=גופו קודח מחום]

בער

28. א. מאז שאני יכולה לזכור את עצמי בוערת בי אש המשיכה למרופט ולמרושל (הארץ, 29.11.2006, גלריה)
ב. הוא בוער מקנאה

יקד

29. א. האש יוקדת בו (מילון א' אבן-שושן, ערך "יקד")
ב. עיניו יוקדות שנאה

4. ריחות: נודף (מבנה א') / מדיף (מבנה ב').

30. א. מי שנהגים בבירונות ומחזיקים בדעות שריח גזענות נודף מהן (הארץ, 13.11.2006)
ב. יוצאים לסיוור: החלל הדירתי מדיף קסם של לבירונט (הארץ, 8.12.2006, מוסף שבועי)

5. דרגה של מילוי מקום: שפע.

שפע

31. א. חמימות ולבביות שפעו ממנו (מילון א' אבן-שושן, ערך "שפע")
ב. הוא שופע חמימות ולבביות

3. אפיון צורני-סמנטי של שני המבנים החלופיים

3.1 הפעלים שהם נושא דיונונו הם חד-אתריים, ומכאן אף א-טליים. מצד ההיבט הסמנטי של הפעולה (Aktionsart) ככל הקבוצות שצוינו לעיל מלבד הקבוצה החמישית (של פועלי שפיעה) הפועל הוא פועל תהליך. הוא מציין פעילות בדרגה נמוכה של תנועה המתרחשת כולה בתוך החלל המהווה את המקום ("המכל"); דהיינו, בשום מבנה מן המבנים הנידונים לא משתמע שהאגנט נכנס לתוך המקום. למשל, צפרדעים שורצים ביאור והיאור שורץ צפרדעים – לא משתמע מהם שהצפרדעים קפצו אל תוך היאור. לשון אחר, שלא כמו בפעלים הטרנזיטיביים המקיימים את חילופי היחסות בשני מבנים חלופיים (כגון פועלי ריסוס ופועלי העמסה) במבנה ב' של הפעלים האינטרנזיטיביים הנידונים אם ההשתמעות היא שהפעולה ממלאת את החלל שמייצג ארגומנט המקום (הנושא) הרי שהכוונה למוכן סטטי של מילוי מקום.⁵ הפעולה המובעת בהם היא פעולה פשוטה, הניתנת בקלות לתפיסה חושית, הן מבחינת הזמן הן מבחינת המרחב, כלומר פעולה שניתן לתפסה בקלות ובמהירות גם מבלי להתקרב ולשים לב לפרטים. בקבוצה של פועלי שפיעה (בעברית מצאתי רק את שפע המקיים את חילופי המבנה הנידונים) אין מובעת כל תנועה פנימית, ומבנה ב' מאפיין את המקום כמצטיין באכלוס משמעותי (של "התוכן").

בעמדת נושא (בתפקיד "המכל") יופיע במבנה ב' שם עצם מיודע בלתי מוכחן סמנטית (כלומר שם המייצג מכלול ולא פרט ממנו), בין שהוא שם ביחיד בין שהוא שם בצורת רבים. למשל: היאור שורץ (צפרדעים), התקרה דולפת (מים), ההרים נוטפים (עיס) וכיו"ב.

בעמדת משלים (בתפקיד "התוכן") יופיע במבנה ב' שם עצם בלתי מיודע המייצג שם בלתי מאופיין מבחינה כמותית (שם קיבוצי או שם בצורת הרבים). למשל, העץ רחש תולעים – אך: ??העץ רחש תולעת; עיניו זלגו דמעות/דמעה אך ??עיניו זלגו שתי דמעות גדולות.

מגבלות אלה הן במהותן סמנטיות ולא תחביריות, והן אינן חלות על מבנה א'.⁶ למשל: (א) מאה אלף צפרדעים שרצו ביאור. (ב) ??היאור שרץ מאה אלף צפרדעים.

3.2 נטייה למשמעות מטפורית ומטונימיה של "המכל" במבנה ב' במבנה א' המשמעות נוטה להיות מילולית. מבנה זה משמש אף אמצעי להחייאת מטפורה שחוקה או ליצירת מטפורה חיה. לעומת זאת מבנה ב' הוא אכסניה אידאלית לציון היפרבולה או להבעת משמעות מושאלת. מבנה זה, המעלה את

5. עיין דוטי 2000, עמ' 114.

6. ראה שם, עמ' 115-119.

המקום לעמדת נושא, מייחס למקום תכונה מופשטת או מאפיין אותו באמצעות תווית היכר (על פי הפעילות המתקיימת בתוכו) תוך שהוא מפחית את המשמעות הרפרנציאלית של האגנט המורד לעמדת משלים. למשל:
היפרבולה:

פניו נטפו זיעה לעומת זיעה נטפה מפניו

משמעות מטפורית:

הקניין הומה אדם – לעומת ?? בני אדם הומים בקניין
המקום שוקק פעילות – לעומת ?? פעילות שוקקת במקום
פניו קורנים (מ)אושר – לעומת ?? אושר קורן מפניו
התוכנית קרמה עור וגידים – לעומת ?? עור וגידים קרמו על התוכנית
פניה שופעים אור וחדווה – לעומת ?? אור וחדווה שופעים מפניה

מעצם מהותו מאפשר מבנה ב' במקרים מסוימים אף הרחבה סמנטית מסוג מטונימיה, כלומר החלפת "התוכן" ב"מכל" (ייחוס הפעילות או התכונה ל"מכל" במקום ל"תוכן"). למשל:

32. מילים מילים הוא בדה ממוחו הקודח (בשירו של ירון לונדון, "אליעזר בן יהודה") [=המילים/הרעיונות קדחו במוחו]
33. מול עיניו ריצד ראש התלתלים (וילקנסקי, עמ' 77) [=האור ריצד בראש התלתלים]
34. בלב הברכה פעפעה לה מזרקה חרישית (עוז, עמ' 356) [=המים פעפעו במזרקה]

וכיוצא בזה: הגג דולף (המים דולפים בגג), הרחוב הומה (אנשים הומים ברחוב), העיניים יוקדות (האש יוקדת בעיניים).

ניתן לומר כי הבחירה במבנה ב' משקפת עיקרון קוגניטיבי בסיסי של המשגת המציאות שג'ורג' קלייבר מכנה "עקרון המטונימיה המשוקעת" (le principe de la métonymie intégrée)⁷. ברם מן הראוי להדגיש, כי בניגוד להרחבה המטפורית ההרחבה המטונימית, שיש בה ביטול של ארגומנט "התוכן", מוגבלת מבחינה מבנית. מבדיקת ההיקריות של הפעלים הנידונים עולה כי מרבית הפעלים של שריצה וקרוביהם דורשים מימוש של ארגומנט "התוכן".

המטונימיה של "המכל" היא תופעה סמנטית רחבה יותר מן האלטרנציה הנידונה של פועלי שריצה, והיא גם נפוצה בלשונות רבות. לעומת זאת המבנה התחבירי הנידון, עם "מכל"-נושא ו"תוכן"-משלים, אינו פרודוקטיבי בכל הלשונות (למשל,

7. קלייבר 1990, עמ' 95.

ברוב הלשונות הגרמניות הוא מנוע), ואף בלשונות שבהן הוא קיים הוא מוגבל, שכן אין הוא מתממש בכל הפעלים המשתייכים לאותו שדה סמנטי.

4. הקשיים בניסיונות התמודדות קודמים עם חילופי היחסות הנידונים

אחת הגישות המקובלות בניתוח האלטרנציה באנגלית היא להדגיש את חוסר השינוי בתפקיד הישויות המהוות את המקום ("המכלל") ואת הגורם או המקור לפעולה ("התוכן"). גישה זו מושתתת על ההנחה כי שני המבנים החלופיים מתארים אותו קטע של מציאות. בגישה זו רב הפיתוי לתרץ את השינוי בצורת המבנה כשינוי במבנה השיח, כלומר כאמצעי ארגון שונה של הטופיק והפוקוס. לפי גישה זו במבנה א' מוצגים התנינים כטופיק, ואילו במבנה ב' המקום (הנהר) מוצג כטופיק. דהיינו, הבחירה בנושא מתאימה לבחירה בארגומנט המוצג כטופיק. אולם נקל להיווכח כי העמדה במישור קדמי אינה מניבה בהכרח נושאים דקדוקיים שהם גם טופיק או נושא של השיח. למשל, הבחירה בנושא בשני המבנים להלן התנינים שורצים בנהר ותנינים שורצים בנהר: במבנה הראשון הנושא מקביל לטופיק, ולא כך במבנה השני.

גישה אחרת הנפוצה במחקר האלטרנציה הנידונה נוגעת לסמנטיקה של הפועל. לפי גישה זו, שהציג אותה לראשונה אנדרסון (1971), כל אחד מן המבנים התחביריים משקף משמעות סמנטית שונה: במבנה ב' הפועל מציין השפעה מלאה על המושא (בפעלים טרנזיטיביים) או על הנושא (בפעלים אינטרנזיטיביים), ואילו במבנה ב' ההשפעה חלקית. לבד מן העובדה שהסבר זה פשוטי מדיי ואין הוא תקף בכל המקרים,⁸ הוא גם אינו נותן מענה לשאלה, באילו פעלים ניתן לנבא שאלטרנציה כזו תתממש ובאילו אין הדבר צפוי. ובעיקר לענייננו אין בו כדי לסייע בניסוח התנאים והקשרים שעל ארגומנט לקיים כדי להיבחר כנושא. זאת ועוד, אין בו מענה למעמדו של המשלים במבנה ב', שבלשונות אירופה נקרה ביחסה האינסטרומנטלית-קומיטיבית ובשפות השמיות, כגון העברית, בהשלמה ישירה (יחסת הנֶצֶב, "אלתמיז" בערבית).

5. דיון

להלן אציע הנמקה לחילופי היחסות (או הארגומנטים) של הפעלים הנידונים בשני מישורים: במישור הסמנטי על פי התפקיד שמבקש הדובר להקנות לשיום של אותו קטע מציאות, ובמישור הקוגניטיבי על פי נקודת הראייה שהוא צופה באירוע, ואשר

8. ראה הלוי (בדפוס), סעיף 3.

על פיה הוא עורך אותו בעיני רוחו. אני סבורה כי שני הבדלים אלה, האחד בתפקיד ההשאה והאחר בנקודת הראייה, הם המניעים העומדים מאחורי שינויי היחסות הנידונים. הפירוש ההוליסטי או הפרטיטיבי של התהליך או המצב המובע בפועל, שטוענים לו אותם חוקרים הסבורים ששני המבנים של אותו פועל משקפים שתי ת-משמעויות שונות, אינו מחויב המציאות, או הוא עשוי לכל היותר להיות פועל יוצא של הבדל בנקודת הראייה והבדל במטרת השיום של כל אחד מן המבנים הנידונים.

5.1 קטגוריזציה לעומת תיאור התרחשות מקומית

מאחורי הדרך שבחר הדובר לקדד אותו קטע מציאות אובייקטיבי לכאורה עומדים, לפי השקפתי, שני תפקידים פרדיקטיביים שונים. במבנה א' הדובר מבקש לתאר תהליך מסוים שמעורב בו עצם או חומר ואשר מתחולל בתוך חלל או מרחב מסוים. לעומת זאת במבנה ב' מבקש הדובר למיין את המקום בקטגוריה מסוימת לפי הפעילות המתרחשת בו. בהתאם לכך שם העצם המייצג את ארגומנט "התוכן" הוא ברגיל בצורת רבים שאינם מייצגים פרטים נבדלים או בצורת יחיד במעמד של שם קיבוצי. השם המייצג את ארגומנט "התוכן" אינו מאופיין אפוא מבחינת כמותו, הואיל ובמיון לקטגוריה אין חשיבות לפרטים. די בהיקף, בעצמה, בתדירות או בכולטות הפרצפטואלית של הפעילות המתחוללת במקום כדי למיינו בדרך ההולמת את המטרה המובעת בשיח הנתון,⁹ למשל: הבית שורץ עכברים ומקקים. באמירה זו יש מיון של הבית, למשל, לקטגוריה של מקומות מוזנחים שאין איש רוצה להתגורר בהם, או לקטגוריה של מקומות הזקוקים לטיפול האגף העירוני למפגעי תברואה. השתמעויות מעין אלה אינן קיימות במבנה א', עכברים ומקקים שורצים בבית. כאן יש תיאור של מקרה (accidens) – למשל, חזרתי מחופשה ממושכת ומצאתי את הבית שורץ עכברים ומקקים; ואין כאן שיוך לקטגוריה.

ניתן להגדיר את מיון המקום במבנה ב' כמיון המכוון לחושים, שכן הוא ממיינו בדרך של תיאור חי ודינמי. בלשונו של דוטי (בעקבות ג'קנדרוף) המבנה מוסיף למקום "מרקם דינמי", כיוון שמובעת בו תנועה או תכונה אחרת של העברה (כגון של קול או אור), בניגוד למרקם סטטי רגיל.¹⁰

5.2 נקודת הראייה: התבוננות מצד "המכל" או התבוננות מצד "התוכן" והדמיון

ליחסי חלק-שלם

הגישה הבוחנת את צורת העריכה הלשונית מצד נקודת התצפית של הדובר, הפרספקטיבה או האוריינטציה שלו, מתקשרת לתורת "הסמנטיקה של המסגרת"

9. השווה דוטי 2000, עמ' 122-123.

10. שם, עמ' 123.

(frame-semantics) שהעמיד צ'רלס פילמור (1977). לדעת פילמור חלקיו של המסר ניתנים לחלוקה לאלה שהם "בפרספקטיבה" ולאלה הנמצאים "מחוץ לפרספקטיבה".¹¹ צורת העריכה של המסר לפי הפרספקטיבה או האוריינטציה היא, לדעתו, הבסיס לתורת היחסות. גישה זו קשורה גם למושגים "דמות" (figure או trajector) ו"רקע" (ground או landmark) שהציג לנרד תלמי (1985). כמו כן היא קשורה למושג עריכת הסצנה על פי ההייררכייה של היסודות הבולטים (profiling) שהעמיד רונלד לנקר (1990).

לפי גישות אלה השאלה העיקרית האמורה להעסיקנו היא, מה על הדוברים לדעת על המשתתפים באירוע כדי לדעת מי מהם צריך להיות הנושא הדקדוקי. אם ננסח את הדברים על פי פילמור, אחד הדברים שעלינו לדעת הוא, איזה משתתף הוא במעמד של נקודת התצפית שממנה מוצג האירוע. דהיינו, נקודת הראייה כמושג קוגניטיבי היא, על פי תפיסה זו, מקבילה סמנטית בכוח של המושג "נושא דקדוקי". נזכיר כי נקודת הראייה כגורם הקובע את הבולטות הסמנטית ואת הנושא הדקדוקי היא מושג שאינו מתאים בהכרח למושג ה"טופיק", שהוא עניין השייך למישור השיח.

ישנם סוגים שונים של אירועים. חלקם מאפשרים דרך התבוננות אחת בלבד, ועל כן יש רק דרך אחת להצגתם. לאחרים גמישות רבה יותר באופן הצגתם, בהתאם לנקודת הראייה של המתבונן באירוע. כאלה הם האירועים המובעים בפעלים שהם נושא עיוננו.

דרך אחת להצגת פעלים אלה היא במבנה א' – מנקודת הראייה של המשתתף האחראי לפעולה או למצב. במבנה זה המשתתף הנע בתוך המקום (התנינים למשל) הוא הדמות, כלומר הוא נתפס כבעל בולטות סמנטית, ואילו המקום הנייח (הנהר למשל) הוא הרקע. דרך אפשרית אחרת להצגת האירוע היא במבנה ב'. כאן האירוע מוצג מנקודת הראייה של "המכל" – המקום. משמע, יש כאן שינוי בפרספקטיבה: המקום שהיה מחוץ לפרספקטיבה (כרקע) נתפס עתה כבעל בולטות סמנטית. במבנה זה מוצג האירוע מבחוץ, מבחינת "המכל" (ולא מבפנים, מקרוב, מבחינת העצם הגורם לפעולה). נקודת תצפית זו פירושה ראייה כוללנית ומקטלגת.

ניתן לתאר אפוא את חילופי היחסות בפועלי השריצה לעיל כעין תת-סוג סמנטי (ולא מורפולוגי) המקביל מבחינת המשמעות והתפקוד לתופעה המוכרת בדקדוק כשינויים ב-voice. כך, למשל, בהפיכה ממבנה פעיל לסביל המושא נהפך לנושא. אך עובדה זו אינה נובעת כמובן מהתכונות המהותיות שלו כפציינט אלא היא משקפת למעשה אפשרות אחרת של אופן עריכת האירוע, דהיינו מנקודת הראייה

11. עיין פילמור 1977, עמ' 60–61. השווה לתפיסתו של טיילור (1995, עמ' 6), הגורס כי "באופן טיפוסי נבחר יסוד אחד (אף שאין הכרח בכך), כיסוד הבולט ביותר, בעוד שאר היסודות משמשים כנקודות רפרנס".

של הפציינט ולא מנקודת הראייה של האגנט. לעתים שינוי זה מתאים גם לשינוי מבחינת הצגת הטופיק והפוקוס, אך התאמה זו שייכת למישור אחר, ולא בכל הלשונות היא תלויה בשינוי המבנה.

5.3 מעמדו של המשלים-התמיז

במבנה ב' העצם הנע, האחראי להתנסות החושית של המתבונן, מוּרָד לעמדה אחורית, של משלים. אולם משלים זה אינו מייצג מושא אמתי, שכן הנושא המייצג את המקום אינו עושה הפעולה והפעולה אינה טרנזיטיבית, כלומר אינה פעולה העוברת באופן חד-צדדי מן הנושא אל מושא המושפע ממנה. בדקדוק הערבי מוגדר משלים זה כ"אקוזטיב של ספציפיקציה" (תמיז), דהיינו המשלים של הדיוק או ההבחנה. בניגוד למושא שהוא חלק מערכיותו של הפועל ומשלים את תוכנו המשלים-התמיז הוא מעין צורה אדורביאלית הנראית כמושא. הוא אינו מוצרך תחבירית על ידי הפועל, ויכול להתייחס לכל המשפט כולל לנושא. במבנה ב' הנידון של פועלי שריצה וקרוביהם הוא מגביל או מדייק את תחולת הפעולה באמצעות אפיונה מצד התוכן (האינטנזיה), ובה בעת הוא אף ממיין את הנושא-המכל לקטגוריה מסוימת.

למעשה, מבחינת צורת ההתבוננות באירוע ואופן המשגתו, ניתן לקבוע כי שני המשתתפים כאחד, הארגומנט של "המכל" והארגומנט של "התוכן", הם במעמד של דמות. אך מבחינת נקודת הראייה של הדובר ומבחינת מטרת השיום (קרי התפקיד הממיין) הרי "המכל", ולא "התוכן" המייצג את הדמות הנעה, הוא זה שנתפס כבעל בולטות סמנטית רבה יותר.

מבחינה לוגית היחסים בין "מכל" ל"תוכן" מייצגים יחס סימטרי (הדדי) מסוג של א ב א ב א ב א (אם התנינים שורצים בנהר אז הנהר שורץ תנינים). יחס מעין זה אופייני ליחסים בין חלק לשלם, כגון בין בעלים לחלק או תכונה המשויכים לו באופן אינהרנטי או באופן קבוע. הדבר ניכר, למשל, כשבוחנים את התפוצה המשלימה בין השאה פוססיבית ישירה להרכב שם תואר עקיף.¹² לדוגמה:

36. המראה של הנערה טוב / לנערה יש מראה טוב – לעומת הנערה טֹבַת מְרָאָה (בראשית כד 16)

ואף כשמדובר בתכונה נרכשת ההופכת מאפיין קטגוריאלי של בעליה. למשל, ההבחנה בין משפט המציין תהליך אקראי ובין הרכב שם תואר עקיף המאפיין וממיין את בעל התכונה. לדוגמה:

37. הרבנים מסרבים לחתן כמה צעירים – לעומת צעירים מסורבי חיתון

12. עיין הלוי תשס"ח, עמ' 103-104.

יחס סימטרי דומה מצוי ביסוד היחסים בין הארגומנטים בפועלי מילוי ושפע (verba copiae), לבוש וכיסוי (verba induendi) וחיסור וריקון (verba inopiae). פעלים אלה נוטים להיקרות עם משלים ישיר בתפקיד של תמיז, אף שלא כולם מתאפיינים בדיאתזה המבנית הנידונה, או, במילים אחרות, אינם מאפשרים קידוד על פי שת ינקודות ראייה. למשל, בלשון המקרא (להלן מודגשים הפועל והמשלים-התמיז):

38. וַיִּמְלֵאוּ אֶת כְּלֵיהֶם בָּר (בראשית מב 25)

39. וַיִּבְבְּקוּ תִשְׁבְּעוּ לָחֶם (שמות טז 12)

40. אֲתִיבֶנּוּ אֶקְרָה לְיָ וְנִסְבָּאָה שְׂכָר (ישעיהו נו 12)

41. הַבְּשִׁילוּ אֶשְׁכְּלֹתֶיהָ עֲנָבִים (בראשית מ 10)

42. אִישׁ זָקֵן עָלָה וְהוּא עֵטָה מְעִיל (שמואל א כה 14)

43. אֲוִלֵי יַחְסְרוּן חֲמֻשִׁים הַצִּדִּיקִים חֲמֻשָּׁה (בראשית יח 28)

אני מציעה על כן להגדיר את המשלים-התמיז במבנה ב' כנושא שני או נושא שותף (co-subject).¹³

בלשנים רבים התחבטו בשאלת מעמדו של המשלים המופיע ברבות מלשונות אירופה ביחסה האינסטרומנטלית, הן במבנה החלופי של פעלים אינטרנזיטיביים מסוג פועלי שריצה והן במבנה החלופי באלטרנציה הלוקטיבית הטרנזיטיבית, אף שברור למדיי שמשלים זה אינו מייצג אמצעי מובהק. מעמדו התחבירי של המשלים-התמיז בשפות השמיות יש בו כדי להפיג את מעטה המבוכה וחוסר הבהירות בנושא.¹⁴

6. סיכום

שתי טענות מרכזיות הועלו במאמר להנמקת התופעה של חילופי היחסות באלטרנציה של פועלי שריצה וקרוביהם. הטענה הראשונה שהועלתה היא, כי השינוי בתפקיד הארגומנטים בכל אחד מן המבנים הנידונים משקף שני תפקידים

13. השווה הרסלונד 1995, עמ' 48.

14. דוטי (2000, עמ' 124-125) מפרש את תפקידו של המשלים במבנה כגון "The garden swarms with bees". הדבורים הן, לדעתו, ה"אמצעי" שבזכותו הגן הופך בעל תכונה של שריצה. ועיין גם, למשל, גבעון (1984, עמ' 143) ופולי וון ואלין (1985, עמ' 349). במאמרו המחודש של פילמור על היחסות מ-1977 (עמ' 78) הוא סבור, שאין להרגיש מבוכה מן העובדה, שאותה מילת יחס (with) יכולה לציין במקרים מסוימים אמצעי ובמקרים אחרים לא (כגון במשפטים עם פועלי שריצה, מילוי, ריסוס והטענה). הוא מציע הסבר אחד וכולל לבחירה במילת יחס זו בכל המקרים: "הישות המסומנת עם מילת היחס with היא הישות שמזוים אותה 'מחוץ לפרספקטיבה', מכיוון שבאירוע יש ישות אחרת [במעמד של נושא או מושא] הנתפסת כבעלת בולטות סמנטית רבה יותר".

שונים של שיום: האחד – לתאר תהליך מקומי אקראי, והאחר – למיין את המקום לקטגוריה המתאימה לצורכי השיח. במישור גבוה יותר, מההיבט הקוגניטיבי, הוצגה הטענה, כי השינוי באופן הקידוד של אותו קטע של מציאות משקף שינוי בהייררכייה של הארגומנטים מצד חשיבותם וכולטותם הסמנטית כתוצאה משינוי בנקודת התצפית של הדובר על האירוע, ואין כאן דווקא עדות לשתי ת-משמעויות שונות. כחיזוק לטענה שאין כאן פוליסמיה ניתן להצביע על העובדה כי פועלי השריצה וקרוביהם אינם בני המרה למבנה טרנזיטיבי כדוגמת פעלים שבהם בידול המשמעות מוצא את ביטויו גם בשינוי בערכיותם התחבירית.

ראינו כי מעמדו התחבירי ותפקידו הסמנטי של המשלים-התמיז בשפות השמיות, כגון בעברית, משקף בצורה בהירה את תפקיד השיום של מבנה ב' ואת צורת עריכתו מנקודת הראייה של המקום ("המכל"). מבחינה זו יש בדקדוק השמי כדי לתרום תרומה נכבדה להסרת הלוט מעל מעמדו של משלים זה, הנקרה במרבית לשונות אירופה כמשלים אינסטרומנטלי כביכול.

קיצורים ביבליוגרפיים

- מקורות מן הספרות העברית החדשה
 בורלא = ' בורלא, עלילות עקביה, תל אביב תשי"ז
 ביאליק = ח'נ ביאליק, כל כתביו בכרך אחד, תל אביב תרצ"ח
 ברקוביץ = י"ד ברקוביץ, "הראשונים כבני אדם", כל כתביו, כרך ב, תל אביב תשי"ט
 וילקנסקי = מ' וילקנסקי, סגנוניות, ירושלים תשכ"ג
 עגנון, והיה העקוב למישור = ש"י עגנון, "והיה העקוב למישור", אלו ואלו, ירושלים ותל אביב תשי"ג
 עגנון, סיפור פשוט = ש"י עגנון, "סיפור פשוט", על כפות המנעול, ירושלים ותל אביב תשי"ג
 עוז = ע' עוז, סיפור על אהבה וחושך, ירושלים 2002

מחקרים

- אנדרסון = 1971, "On the Role of Deep Structure in Semantic Interpretation", *Foundation of Language* 6 (1971), pp. 387–396
 בון ואחרים = 1976, *La structure des phrases simples en français: Constructions intransitives*, Genève 1976
 גבעון = 1984, *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, vol. 1, Amsterdam 1984

- L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge = 1989 גלינרט
1989
- D. Dowty, “‘The Garden Swarms with Bees’ and the Fallacy of ‘Argument Alternation’”, in Y. Ravin & C. Leacock (eds.), *Polysemy: Theoretical and Computational Approaches*, Oxford 2000 דוטי
הלוי תשס”ח = ר’ הלוי, “עיון בהרכבי שמות תואר עקיפים ובחינת תפקודם בעברית
בת ימינו”, בתוך א’ ממזן, ש’ פסברג וי’ ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים
בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, ג:
העברית החדשה ולשונות היהודים, ירושלים תשס”ח, עמ’ 96–116
הלוי (בדפוס) = ר’ הלוי, “האלטרנציה הלוקטיבית: עיון סמנטי-פרגמטי ביקורתית”,
לשוננו (בדפוס)
- Z. S. Harris, *Papers in Structural and Transformational Linguistics*, Dordrecht 1970 הריס
1970
- M. Herslund, “The Applicative Derivation and the ‘Spray Paint’ Alternation in Danish”, *Trondheim Linguistics Working Papers* 25 (1995), pp. 43–59 הרסלונד
1995
- P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 2003 ז’ואון ומוראוקה
2003
- N. Chomsky, “Some Empirical Issues in the Theory of Transformational Grammar”, *Studies on Semantics in Generative Grammar*, The Hague 1972, pp. 120–202 חומסקי
1972
- J. R. Taylor, “Introduction: On Constraining the World”, in J. R. Taylor & R. F. MacLaury (eds.), *Language and Cognitive Construal of the World*, Berlin & New York 1995, pp. 1–22 טיילור
1995
- O. Jespersen, *Linguistica: Selected Papers in English, French and German*, Copenhagen 1933 יספרסן
1933
- B. Levin, *English Verb Classes and Alternations*, Chicago & London 1993 לוין
1993
- R. W. Langacker, *Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin 1990 לנקר
1990
- M. Salkoff, “Bees are Swarming in the Garden”, *Language* 59 (1983), pp. 288–346 סלקוף
1983
- W. Foley & R. Van Valin, “Information Packaging in the Clause”, in T. Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*, Vol. 1, Cambridge 1985, pp. 282–364 פולי וון ואלין
1985
- Ch. J. Fillmore, “The Case for Case”, in E. Bach & R. T. = 1968 פילמור

- Harms (eds.), *Universals in Linguistic Theory*, New York & Chicago
1968, pp. 1–88
- Ch. J. Fillmore, "The Case for Case Reopened", in P. Cole = 1977 פילמור
& J. M. Sadock (eds.), *Syntax and Semantics: Grammatical Relations*,
vol. 9, New York, San Francisco & London 1977, pp. 59–81
- G. Kleiber, *L'article LE générique: La généricité sur le* = 1990 קלייבר
mode massif, Genève 1990
- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, Cambridge = 1967 רייט
1967
- L. Talmy, "Lexicalization Patterns: Semantic Structure in = 1985 תלמי
Lexical Forms", in S. Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic
Description*, vol. 3, Cambridge 1985, pp. 57–149